

Навчальний посібник. - Т.: Астон, 1997.

2. Хрестоматія по общей психологии / Под. общей ред. В.В. Петухова. - М.: Учебно-методический колектор "Психология", 2000.

3. Джемс У. Психология / Под. ред. Л.А. Петровской. - М.: Педагогика, 1991.

4. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание: Пер. с англ. - М.: Прогресс, 1986.

5. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп. - М.: Издательство Института Психотерапии, 2005.

6. Гуменюк О. Структурно-функціональна модель глобальної Я-концепції в науковому підході Р. Бернса // Журнал "Психолог". - № 13. - К., 2005.

Л.І. Іванцев

ПРИНЦИПИ І КАТЕГОРІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ ЖИТТЕВОГО ШЛЯХУ ТА ЖИТТЄТВОРЕННЯ ОСОБИСТОСТІ

Категорія життєвого шляху особистості поруч із такими категоріями, як життєва ситуація, життєва проблема, психологічна ситуація, психологічна проблема, життєва криза, вчинок, проектування життєвого шляху та інші, складають певну систему - категоріальну структуру практичної та теоретичної психології, яка в багатьох відношеннях узгоджується насамперед з основними течіями у практичній психології.

Так, психоаналіз робить наголос на реконструкції життєвого шляху особистості, намагаючись встановити зв'язок між негативними переживаннями дитинства та невротами дорослої людини, хоча можливості використання при цьому категорії життєвого шляху далеко не вичерпуються цим підходом. Категорія життєвої ситуації використовується бігевіоральним підходом, який основну увагу приділяє не минулому, а теперішньому, пропонуючи певний аналіз поточних ситуацій та засоби вирішення проблеми людини в процесі психокорекції. У свою чергу, гуманістична та когнітивна психологія орієнтуються на структуру цінностей людини, її життєві плани і перспективи.

Система базових категорій і пояснювальних принципів у межах такого підходу залишається внутрішньо несуперечливою. Крім того, її можна упорядкувати шляхом детальнішого розгляду основних системоутворюючих категорій і дослідження зв'язків між ними.

Особливе місце посідають категорії долі та свободи, які розглядаються переважно як здатність до творення альтернатив вибору в поєднанні з відповідальністю й моральністю.

Категорія долі має кілька аспектів, її можна подати як синтез кількох змістових складових.

По-перше, як співвідношення задатків та здібностей людини, умов її

Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України існування та реальної поведінки за цих умов, усвідомлення нею своїх сильних і слабких сторін, її ставлення до своїх можливостей і до тієї поведінки, яка визначається власними здібностями, а також до можливостей збільшення своїх здібностей.

По-друге, доля може розглядатись як співвідношення випадкового і передбачуваного, як наслідок випадкових результатів на протизагу передбачуваним, а також як здатність людини до ризику з метою підвищення ймовірності випадкових переваг.

По-третє, у найширшому розумінні, доля може розглядатись як ставлення особистості до свого життєвого шляху, що зумовлює необхідність розгляду понять індивідуальної і соціальної активності особистості, які характеризують те, як саме і наскільки особистість розкриває себе в процесі протистояння життєвим обставинам.

Можна припустити, що між цими двома типами активності немає значних відмінностей. Натомість слід погодитися, що хоча будь-яка активність окремої людини і стає соціальною, оскільки відбувається в суспільстві, через суспільство і, зрештою, не тільки для себе, але й для суспільства, проте виявляється це не відразу, а поступово, тому є сенс в окремому розгляді соціальної та індивідуальної активності.

Долю людини визначають моменти вирішення найважливіших життєвих ситуацій і проблем, які відіграють протягом життєвого шляху роль "поворотних пунктів", або біфуркаційних точок, точок розгалуження. Ці моменти створюють нові подальші проблемні ситуації і нові умови для їх розв'язання. Проблема долі породжує, з одного боку, питання про співвідношення зумовленого, нормативного, передбачуваного, а з іншого боку - власної активності людини, її здатності протистояти зумовленості, впливати на перебіг життєвих подій.

Поняття Долі змінювалось упродовж історії. Якщо у Стародавньому світі, принаймні в Європі, спочатку загальноприйнятою була ідея Фортуни, тобто поняття Долі, яку майже не можна змінити, то потім ця ідея була переосмислена християнством, яке, з одного боку, запровадило поняття Божого Провидіння, а з іншого - встановило залежність долі у вигляді особистісної відповідальності за людську гріховність, визнавши, таким чином, за людиною можливість впливати на свою долю.

Крім того, була визнана небесна сфера як чинник, що визначає майбутнє людини в масштабі цілого життя. Це стимулювало також пошук магічних засобів впливу на людську долю. Однак поступово в умовах Ренесансу визрівало таке поняття Фортуни, на яку людина може впливати. Наприклад, якщо існували негативні астрологічні прогнози, то, крім магічних дій, можна було дотримуватись обережності або вчасно мобілізувати свої власні сили. З часом відбулася зміна ставлення до поняття Долі-Фортуни.

Фортуна стала образом, в якому свідомість часу втілювала відчуття

віддалення від Абсолюту. У формі суб'єктивного переживання цей образ зафіксував, наскільки він сприяв появі відчуття фаталізму, реальне зростання відчуження людини від її суттєвих сил, яким супроводжувався перехід від феодалізму до капіталізму. З іншого боку, він вказував на можливість впливу на Долю, підкреслював нову творчу роль людини.

Надалі концепція Долі ставала фактично все залежнішою від бажань людини в міру розвитку суспільної практики, оволодіння силами природи, суспільства і своєї власної природи. Лише останнім часом виявилось, що надання людині можливості вибирати серед великої кількості варіантів подальшого особистісного розвитку переважно приводить до втечі від відповідальності за вибір того чи іншого варіанта, до "втечі від свободи", за висловом Е. Фрома. Багато людей бажать більшої визначеності, ніж та, яка з'являється у них, коли вони стають вільними.

Кінець епохи Просвітництва і Модерну, коли намагалися будувати суспільство і життя людини на раціональних засадах, серед іншого означало, що Доля вже не розглядається як те, чим можна маніпулювати. У процесі свого розвитку людина, як вважають постмодерністи, дійшла висновку, що існують певні теоретичні сфери, якими вона ще не оволоділа і, очевидно, не зможе оволодіти тому, що вони стосуються динамічних знань, які змінюються дедалі швидше внаслідок зіткнення зростаючої кількості культур, організацій, осіб і їхніх поглядів, а також їхніх мотивів.

За цих умов основною характеристикою життєвих обставин стає їхня невизначеність, а від людини життя вимагає постійного прийняття все нових і нових рішень у динамічних умовах, що постійно складаються по-новому. За такої ситуації зростає потреба в повсякчасному коригуванні життєвих планів.

Невизначеність є причиною того, що, з одного боку, скорочується можливість чинити тиск на людину, позбавляючи її свободи, а з іншого - більшість людей нездатна до таких викликів долі, намагаючись штучно спростити ситуацію, "втекти від свободи" тощо.

В умовах зростання всесвітньої загальної кризи стає загальним правило, прояв якого можна було спостерігати і в минулі кризові періоди, а саме - в період кризи зростає роль тієї визначеності й організованості, що забезпечується псевдотеоретичними утвореннями, які спрощують дійсність (саме ця спрощеність забезпечує їх здатність відносно задовольнити певні потреби в умовах кризи), або такими, що викликають рішучість у поведінці, як інстинкти, міфи, прадавні вірування, магія, а також намагання створити певні теоретичні або політичні авторитети тощо. Суспільство в умовах кризи, згідно з однією тенденцією, неначебто відкидається назад, згідно з іншою - в ньому визріває нова парадигма.

Категорія Долі породжує ще одне поняття, яке дозволяє розглянути відповідно до побудованого людиною образу "Я" послідовність подій її життя, що розгортаються у певну лінію, яка позначається поняттям

Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України
життєвого сюжету. Розгляд таких сюжетних ліній дає можливість синтетично застосувати результати, набуті в різних галузях психології і психотерапії, до дослідження проблем життєвого шляху особистості. Життєвий сюжет - це певна схема, яка лише приблизно зображує типові лінії розгортання внутрішнього розвитку і функціонування особистості.

Серед таких сюжетів можна назвати найважливіші: сюжет особистісного самоствердження, сюжет самореалізації й самоактуалізації, а також сюжет любові, сюжет виживання, сюжети особистісних стосунків тощо.

Сюжет самоствердження - форма стереотипної поведінки, яка схвалюється сучасним суспільством, що явно або неявно формулює бажані зразки поведінки і обов'язки своїх членів. У процесі розвитку цього сюжету людина адаптується до соціального середовища. Значною мірою самоствердження відбувається шляхом отождолення себе з іншими людьми і засвоєнням відповідних норм, масок, зразків поведінки і форм діяльності. І якщо на початку життя такими зразками є представники близького оточення, то з часом на роль зразків починає претендувати віддаленіше оточення і навіть уявне.

Не менш важливий сюжет самореалізації пов'язаний з потребою особистості в реалізації своїх здібностей, можливостей, прагнень і побажань, мрій і фантазій. Без цієї реалізації неможливо досягти відчуття щастя і повноти людського буття. Бажання бути собою, досягти своїх цілей, пізнати себе, знайти особистісний життєвий шлях - основні потреби людини. Адже глибинна сутність людини, за К. Роджерсом, полягає в тому, що вона є суспільною, розумною та реалістичною істотою, яка постійно зростає.

Значна кількість проблем упродовж життєвого шляху постає у зв'язку із сюжетом любові. Любов здатна поєднувати людей, допомагаючи людині позбутися відчуття самотності, даючи відчуття щастя і повноти своєї реалізації. Хоч цей сюжет можна розглядати як один із засобів самореалізації, проте при цьому існує можливість надання першорядних значень підсвідомим відчуттям, які, будучи неусвідомлюваними, невідрефлексованими, можуть спотворити реальність, порушуючи етичні норми і стосунки.

Цей сюжет є також основним стосовно утворення механізмів психологічного захисту. Підґрунтям любові до себе, до світу і до інших є батьківська любов, а всілякі розлади у взаєминах з батьками є основою подальших розладів, оскільки породжують такі відхилення від глибинної, безкорисливої любові, як власницька любов або любов за обов'язком.

Крім того, перебування в центрі уваги окремої конкретної особистості в умовах конкретної реальності, розгляд її досвіду і можливостей, станів і потреб, а також можливостей її подальшого внутрішнього зростання висуває на перше місце проблему дослідження процесу самовизначення особистості, включення її до тих чи інших структур суспільного життя, усвідомлення нею певних реальних меж, у яких їй доводиться існувати.

Процес виявлення і усвідомлення цих меж породжує водночас проблему свободи, яка у широкому світоглядному плані є найважливішим аспектом самовизначення.

Слід розрізняти також психологічну свободу як стан або якість особи, які можна об'єктивно простежити, і суб'єктивне відчуття свободи. Отже, слід намагатися розвивати психологічне відчуття свободи, як зазначає Г. О. Балл, у комплексі з відповідальністю і моральністю. Вільна і відповідальна особистість стає стійкою до дисгармоній та викривлень у свідомості й поведінці, наближаючись до самоактуалізованої особистості.

Для конкретизації змісту поняття свободи необхідно також виділити два аспекти. По-перше, той, що звернутий до суспільства і стосується тієї свободи, яку воно надає особистості. По-друге, треба виділити той аспект свободи, якою особистість здатна оволодіти і якою вона сьогодні оволодіти повною мірою не може. Свобода в загальному розумінні - це сукупність внутрішніх і зовнішніх умов, які сприяють усуненню перешкод і гармонійному розгортанню різноманітних можливостей особистості.

Індивідуально-психологічні складові особистісної свободи виділяються відповідно до таких аспектів: а) найважливіші напрямки активності, б) основні компоненти структури особистості, в) соціально-психологічні складові. С. Л. Рубінштейн виділив такі три аспекти свободи: свобода як самовизначення; свобода як поведінка в суспільному житті; свобода (в спінозівському сенсі) як контроль свідомості над стихією власних потягів і бажань.

Поняття "свобода", що описує переживання контролю за своєю поведінкою, наближається до поняття "самодетермінація", що застосовується для пояснення на психологічному рівні механізмів свободи. Останнє слід відрізняти від понять "саморегуляція" або "самоконтроль", які визначаються тим, що людина самостійно стежить за дотриманням певних зовнішніх норм і впливів, будучи контролером своєї поведінки, але не її автором.

Позитивна свобода, "свобода для", вважається головною умовою зростання людини, коли вона розглядає своє середовище як таке, що формує поведінку на основі раціоналізму, для якої характерними є спонтанність, цілісність, креативність, любов до життя, а також невизначеність і амбівалентність. Останнє означає здатність відмовитися від свободи разом із тягарем проблем, які вона породжує. Зауважується, що бути вільним означає не тільки діяти на основі розуму, але й мати можливість діяти саме таким чином або відмовитися від цього.

Отже, людина навіть змушена вибирати свободу, і в цьому відношенні вона вже має бути вільною і розумною. Крім того, під час прийняття рішень людині постійно треба робити той чи інший вибір, наслідки якого неоднозначні. Вона має при цьому усвідомлювати: які наслідки будуть позитивними, які негативними; як треба діяти в ситуації, яка веде до мети; власні неусвідомлювані бажання; реальні можливості, що має

Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України ситуація; наслідки кожного із рішень; крім того, необхідність діяти, незважаючи на негативні наслідки.

Свобода людини, за В. Франклом, можлива навіть за умов об'єктивних обмежень. У цьому випадку свобода полягає в тому, що людина може обирати певні життєві позиції, визначивши своє ставлення до спадковості як до початкового матеріалу; до зовнішніх обставин, опосередковуючи їх вплив своїм свідомим ставленням до них; до власних потягів і нахилів, якщо матиме можливість гальмувати їх.

Поняття самоусвідомлення тісно пов'язане із самовизначенням. Адже людина може свідомо відмовлятися від типових реакцій на зовнішні стимули, натомість здійснюючи свідомий вибір своїх реакцій. Однак чим менше розвинуто в неї самоусвідомлення, тим більше вона залежна від типових реакцій, зовнішніх чинників, умовних рефлексів, підсвідомих звичок, тим менший діапазон її вибору, тим менше вона вільна. Розрізняють три рівні самовизначення: інтраіндивідуальний, на якому виникає прагматичне самовизначення, виявляються егоїстичні мотиви життєтворчості; інтеріндивідуальний, якому відповідають соціально-групові аспекти самовизначення; метаіндивідуальний рівень, на якому визначається професійне і громадське самовизначення, усвідомлення себе в суспільстві. Досягнення гармонії всіх трьох рівнів варте того, щоб бути метою як виховання і навчання для сфери освіти, так і для особистісного усвідомлення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абульханова-Славская К. А. Жизненные перспективы личности / Психология личности и образ жизни. - М.: Наука, 1987. - 320 с.
2. Абульханова-Славская К. А. Диалектика человеческой жизни. Соотношение философского, методологического и конкретно-научного подходов к проблемам индивида. - М.: Наука, 1997. - 224 с.
3. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни. - М.: Мысль, 1991. - 300 с.
4. Анцыферова Л. И. Психология повседневности: жизненный мир личности и техники ее бытия // Психологический журнал, 1993. № 2. - С. 3-16.
5. Балл Г. А. Психологическое содержание личностной свободы: сущность и составляющие // Психологический журнал, 1997. № 5. - С. 7-18.
6. Психологія життєвої кризи / Відп. ред. Т. М. Титаренко. - К.: Агрпромоввидав України, 1998. - 168 с.
7. Роменець В. А. Психологія творчості. - К.: Либідь, 2001. - 288 с.
8. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии в 2-х томах. - М.: Педагогика, 1989. Т.1. - 485 с. Т.2. - 322 с.
9. Франкл В. Человек в поисках смысла. - М.: Прогресс, 1990. - 368с.
10. Фромм Э. Бегство от свободы. - М., 1993. - 271 с.